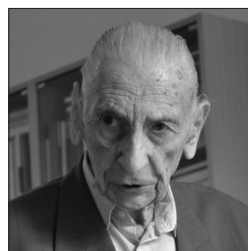

Nekrológ

Veres András*

SZILI JÓZSEF (1929–2021)

Szili József hagyott el minket utolsóként az Irodalomelméleti Osztályt megalapító, a diszciplínát hazai földön elsőként honosító csapatából. Halálával lezárult egy fejezet intézetünk történetében.

1948-ban magyar–angol szakosként kezdte egyetemi tanulmányait a Pázmányon. Irodalmi és műfordítói érdeklődését követve nagy kedvvel járt Füst Milán előadásaira és Benedek Marcell fordítózsemináriumára. Lutter Tibor jóvoltából az angol marxisták, mindenekelőtt Caudwell bemutatásával kevésbé vonalas irodalmi előadásokat hallgathatott, mint a magyar szakon. Költőként indult, első verse, a *Szemben a világgal* 1944-ben jelent meg. A negyvenes-ötvenes évek fordulóján a kor szellemében írta harcos, pártos verseit, némelyiket publikálta is – utóbb szégyenkezett miattuk. Önkritikus beállítottságára vall, hogy évtizedekre felhagyott a versírással. Az 1951/1952-es tanévben már az Idegen Nyelvek Főiskolája tanársegédjeként vállalkozott T. S. Eliot *Waste Land*jének lefordítására. Javított változatának ötödik részét Lutter beválogatta az 1962-ben megjelent bölcsészkar világirodalmi gyűjtemény utolsó kötetébe. (A sokszoros javítás után a teljes változat 2000-ben jelent meg, az *Angol költők antológiájában*, Kappanyos András szerkesztésében.)

A Rádió angol nyelvű részlegéből érkezett 1960 utolsó munkanapján az Irodalomtörténeti Intézetbe, Vajda György Mihály Világirodalmi Osztályára. A skót nacionalista és kommunista, avantgárd költőről, Hugh MacDiarmidről megjelent tanulmánya (a *Filológiai Közönyben*) hívta fel rá a figyelmet, ennek köszönhette, hogy meghívást kapott az intézetbe. A harmincas évek angol költőivel, Audennel, Spenderrel, MacNeice-szal kezdett el foglalkozni. Összegező tanulmánya a Vajda György Mihály által szerkesztett *Hagyomány és újítás* című kötetben jelent meg, 1966-ban.

1961 novemberében Nyíró Lajos vezetésével a korábbi háromtagú Irodalomelméleti Csoport (Nyíró Lajos, Sargina Ludmilla, T. Erdélyi Ilona) helyébe lépve megalakult az Irodalomelméleti Osztály (Miklós Pál, Pirnát Antal, Bojtár Endre, Ferenczi László, Sipos István és Szabó György részvételével, később részben kicserélődött a tagsága, utóbb került be Hankiss Elemér, Bonyhai Gábor, Varga László és Veres András). Az irodalomelmélet fogalmán a hatvanas évek elején még azt értették az intézetben, amit Horváth János hagyományozott a magyar irodalomtörténet-írásra. Lukács

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének professor emeritusa.

György esztétikai nézetei (már csak a magyar irodalomról kialakított túl sommás álláspontja miatt is) kevésbé találtak ide utat. A 20. századi elméleti iskolák eredményeiből szinte alig jutott el valami hozzánk. Szili Józsefnek is, akár a többieknek, tulajdonképpen alapfokon kellett nekilátnia a szakirodalom tanulmányozásának. Kiváló nyelvtudása, szorgalma, esztétikai érzékenysége és kivételes logikai képessége mintegy predestinálták arra, hogy sikerrel birkózzon meg a nem könnyű feladattal.

Nyíró első munkájuknak a tanulást tekintette. Mivel nagyjából a Világirodalmi Osztályról érkeztek, előadták egymásnak a nyelvtudásukon, világirodalmi tájékozottságukon alapuló ismereteiket. Szili József utóbb többször is írt irodalomtudományos inaséveiről, kezdeti tájékozódásuk önképzőköri jellegéről és Nyíró Lajosnak a nálunk akkor ismeretlen irodalomtudományi irányzatok terjesztésében és a tudományos munkát ellehetetlenítő hivatalos akadályok lebontásában játszott kiemelkedő szerepéről. (Legrészletesebben a *Literatura* 2014/4. számában megjelent Nyíró-nekrológiájában.) Az Elméleti Osztály legnagyobb szabású – a munkába más szerzőket is bevonó – vállalkozása az 1970-ben megjelent, az *Irodalomtudomány: Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól* című tanulmánykötet volt, amely elsőként tekintette át a 20. század számos irodalomértelmező irányzatát, az orosz formalistáktól és a prágai strukturalistáktól a lengyel integrális iskolán és a fenomenológián át az egzisztencialista és a svájci interpretációs iskola irodalomfelfogásáig. A kötet egyik legsikerültebb szövege Szili Józsefnek az amerikai új kritizmusról írt tanulmánya, amely magyar nyelven mind a mai napig a téma legjobb áttekintésének számít. (A történethez tartozik, hogy – Lotz János segítségével köszönhetően – 1965–1966-ban Szili tíz hónapig Ford-ösztöndíjasként kutathatta a Yale Egyetemen az amerikai új kritikát. Ekkor ismerkedett meg személyesen René Wellekkel is.)

Természetesen ez csak az első – inkább elszánt, mint mélyreható – lépés volt a kulturális vasfüggöny által teremtett elzártságból és hibernáltságból való kiemelkedésre, a kapcsolatfelvételre a nemzetközi irodalomtudománnyal. De ezt a lépést megtenni akkor még komoly egzisztenciális kockázatot jelentett. A pártállami vezetés ugyanis azzal a szándékkal hozta létre az Irodalomelméleti Osztályt, hogy rajta keresztül érvényesítse a maga szocialistának tudott politikai értékrendjét. Minthogy Lukács György a kormányzat számára különösen nehezen kezelhetőnek tűnt (1956-os szereplése miatt), az osztálytól elvárták, hogy felvegye a harcot a lukácsi nagyrealizmus-koncepcióval, melyet a polgári kultúrának tett engedményként értékelték. Nyíró, Szili és a többiek azonban (elsősorban az ekkor indított *Kritika* című folyóirat, valamint a *Helikon – Világirodalmi figyelő* című szaklap nyilvánosságát felhasználva) a realizmusról nem azért folytattak vitát, hogy Lukács György állítólagos revizionizmusát bírálják, hanem a konzervativizmusát tették szóvá, és a hatalom nem kis megrökönyödésére az avantgárd elismertetését és az új irodalomelméleti felismerések átvételét szorgalmazták. A marxizmus kitüntetett (valójában versenyen kívüli) pozícióját elutasítva, pluralista felfogást képviseltek, az Irodalomelméleti Osztály programszerűen közös műhelye kívánt lenni a különféle irányzatoknak. (Igaz, éppen

a megkésettiséggel is magyarázható, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójáig nálunk a különféle irányzatok nem törtek egymás ellen, hanem békésen megfértek egymás mellett.)

A nyitás nemcsak az osztályt, hanem az intézet egészét jellemezte. Megbecsült helyünk lett a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaságban (AILC) és más nemzetközi szakmai szervezetekben. A társaság 1962-ben Budapesten rendezte meg kongresszusát, és két periódusra is magyar elnököt választott. Az intézetbe a szakma olyan kiválóságai látogattak el, mint Roman Jakobson, Jan Mukařovský, Viktor Sklovszkij, Jurij Lotman. Az 1985-ös párizsi, az 1988-as müncheni és az 1991-es tokiói kongresszuson Szili Józsefet beválasztották a Társaság Végrehajtó Tanácsába. Tagja volt a *Helikon*, a *Literatura* és a *Modern Filológiai Füzetek* szerkesztőbizottságának, éveken át társszerkesztője a *Neohelicon*-nak. A hatvanas években kibontakozó irányváltás egyik jelképes gesztusa volt, hogy 1969-ben az Irodalomtörténeti Intézet megváltoztatta a nevét Irodalomtudományi Intézetre.

A pártállami vezetés természetesen nem nézte jó szemmel e fejleményeket (ráadásul Lukács Györgyöt időközben visszavették a pártba). 1970-ben a *Népszabadság*-ban fulmináns kritika jelent meg az *Irodalomtudomány*-kötetről, a népszerű *Kritika* című lapot elvették az intézettől, és úgy nézett ki, hogy megszüntetik az Irodalomelméleti Osztályt. Én éppen akkor kerültem oda, amikor a legválságosabb időszakát élte. A siralomházi hangulatban Nyíró Lajos mellett Szili József tartotta a lelket a többiekben. Egy alkalommal Aczél György azt találta mondani neki: „Ön nem marxista.” Mire Jóska rávágta: „Aczél elvtárs, akkor tudja, mit kell tennie.” A meglepett férfiú visszahőkölt, és végül nem történt semmi. Nem gondolom, hogy a mai idők szellemében takargatni- vagy eltagadnivaló lenne, hogy éveken át Szili József intézetünk párttitkáraként is képviselt minket, és mentett mindenkit, akit hivatalos helyen támadás ért. Oroszlánrésze volt abban, hogy amikor elvették a *Kritikát*, kiharcolta kompenzációként a *Literatura* elindítását. Később aztán kiderült, hogy az irodalomtudomány korszerű eredményeihez való kapcsolódást nem lehet feltartóztatni. A jelentős irodalomelméleti művek lefordítása felgyorsult, és ebből Szili József kivette részét; olyan irodalomelméleti alpműveket ültetett át magyarra, mint Wellek-Warren örökzöldjét (*Az irodalom elmélete*, 1972), majd Northrop Frye nagy hatású esszékönyvét (*A kritika anatómiája*, 1998).

Az osztály tagjai közül az ő nevével találkoztam először. A művészi elidegenedésről írtam szakdolgozatomat, így került kezembe Szili tanulmánya az elidegenedés leküzdéséről, a *Helikon* 1965-ös évfolyamában. Meglepetésemre ebben nem annyira az elidegenedést próbálta leküzdni, mint inkább a legfőbb vitapartnerének tekintett Lukács György kirekesztő szemléletét. Védelmébe vette az irodalom Lukács által lebecsült vonulatát, amelynek fő jellemzője szerinte a „térbeli forma”. Bár nem egészen értettem, hogy mire gondol, de meggyőző volt, hogy Semprun kitűnő regényét, *A nagy utazást* hozta fel reprezentatív példaként. A regényt a joyce-i módszer pozitív változataként értékelte, amiből az is következett, hogy az *Ulysses* sem lehet ördögtől való. Amikor személyesen is megismerkedtünk, eleinte feszélyezett Jóska

támadhatatlan logikája, és részben az is, hogy fáradhatatlan és kifogástalan feladat-teljesítő volt. A (szerintem) leghetetlenebb témákról is magas színvonalon tudott értekezni. Ha például nem kerülhette el, hogy a művészi visszatükrözésről írjon, úgy oldotta meg, hogy Lukács György koncepciójával szemben kijátszotta Caudwellét (*A művészi visszatükrözés szerkezete: A művészet ismeretelméleti kérdései Christopher Caudwell és Lukács György esztétikájában*, 1981). Ritka erénye volt, hogy elméleti tájékozottsága nem vált kárára filológiai megbízhatóságának.

Időbe telt, mire felismertem, hogy szigorú szemüvege, szűrős tekintete valójában mélyen érző embert takar, ami persze utólag, kivált kései költészete ismeretében már nyilvánvaló. Azt hiszem, rejtőzködő alkat volt, aki fiatalon megtapasztalva a háború és a nagy történelmi fordulatok viszontagságait, óvakodott fejfel rohanni a falnak. De véleményét – ha lehetett – nyíltan, vagy – ha nem lehetett – kerülő utakon mindenkor határozottan képviselte. Személyiségének rejtett vonásai fokozatosan tárultak fel előttem. Kiderült, hogy hajdanában sikeres középtávfutó volt, és rendkívüli szívóssága valamiképp rávetült szellemi vállalkozásaira is. Különös hobbjá volt, hogy hegedűket készített, házilag. Minthogy magam is tanultam e hangszeren játszani, szívesen vette volna, hogy én avassam fel új készítményeit. Sajnos próbálkozásaim rendre kudarcot vallottak, és ez nem az általa készített hegedűkön múlt. Gyakorlatias beállítottságát, katasztrófaelhárító képességét jól mutatta, hogy amikor 1985-ben átvette Nyíró Lajostól az osztály vezetését és a tervezett irodalomelméleti kézikönyv szerkesztését, mivel a kötet elkészítése már egy évtizede húzódott, és nagyon úgy nézett ki, hogy sohasem fog elkészülni, azzal állt elő, hogy valójában nem kézikönyvet kell letennünk az asztalra, hanem összefüggő tanulmánykötetet. Valamennyien megkönnyebbültünk, és pillanatok alatt meglettünk *A strukturalizmus után* című kézikönyv fejezeteivel (*A strukturalizmus után: Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*, 1992). Ráadásul ez harmonizált Jóska pluralista nézőpontjával és annak belátásával, hogy nincs mód az elméleti problémák olyanfajta koherens rendszerezésére, mintha elő lehetne állítani az egymást kizáró igénnyel fellépő elméleti iskolák szintézisét.

A rendszerváltás kevés embert szabadított fel nemzedékében olyan mértékben, mint őt. Személyisége szemünk láttára alakult át közvetlenné és közlékennyé. Végre utat engedhetett eredendő dekonstruktivista hajlamának. A történetiség időbeli, lineáris fogalmával szemben már úgy fogta fel a történelmet, mint problémák köré szerveződő „térbeli formá”-t, amelyben az egymáshoz kapcsolódó gondolatok teremtenek folytonosságot. Előbb ezt általános szinten fogalmazta meg, mindenekelőtt Horváth János irodalomfogalmával polemizálva (*Az irodalomfogalmak rendszere*, 1993), később konkrétan, főként a 19. századi irodalmat elemző tanulmányaiban („*Légy, ha birsch, te »világköltő«...»: A magyar líra a XIX. század második felében*, 1998). Szili lankadatlan kitartással próbálta újra meg újra cáfolni – a régiség kutatóinak bosszúságára – Horváth Jánosnak az időben visszafelé haladva önkényesen tágító irodalomfogalmát. Míg Németh G. Béla kényszeredett, rezignált klasszikusnak állította be Arany Jánost, Dávidházi Péter pedig a magyar strukturalizmus atyját ünne-

pelte benne, addig Jóska a költő formaművészetében rejlő játékoságot emelte ki, korán jött dekonstruktív-posztmodern jelenségként mutatva fel Aranyt (*Arany hogy istenül: Az Arany-líra posztmodernsége*, 1996; *Arany János: Toldi [trilógia]*, 1999). Felfedezései közé tartozik, hogy Arany János *Dante* című versét (Jóska szerint „leg-európaibb költeményét”) úgy mutatta be, mint a modernizmus első jelentkezését irodalmunk történetében (*Literatura*, 2018/3). Gazdag költői és műfordítói tapasztalatai fogékonyra tették a versek legrejtettebb technikai problémái iránt is („Arany-féle ördöglakatok”, *Új Írás*, 3. sz. [1991]: 89–101 és 4. sz. [1991]: 76–85; „A szövegszimmetria topológiája avagy önszerkesztő és önzáró szövegstruktúrák a 19. századi magyar lírában”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 5–6. sz. [1994]: 610–638). Sajnos nem egy fontos tanulmánya maradt kötetkiadás nélkül.

Szenvedélye volt az utazás is. Második feleségével, az irodalomszociológus B. Juhász Erzsébettel beutazták a fél világot, és ezek nem csupán turistautak voltak. Például annak alapján ismerte fel Jóska, hogy a Gellért-legendában szereplő „Symphonia” szó valójában egy korabeli tekerős hangszert jelöl, hogy szembetalálta magát egy példányával a bécsi hangszertörténeti múzeumban, méghozzá ugyanezen a néven. (A legendában Gellért püspök gúnyolódik a kézimalmot nyekergető magyar paraszt-asszony láttán.) Csak vonakodva kezdett el tanítani Zsóka oldalán a miskolci bölcsészkaron, mert úgy érezte, hogy túl későn került sor erre (65 évesen). A meglepő siker, a tanítványok lelkesedése arra sarkallta őket, hogy újabb és újabb témákkal és módszerekkel kísérletezzenek. Zsóka fiatalon bekövetkezett, váratlan halála (2009) azonban kiheverhetetlen csapásként érte Jóskát. Ekkor újra megszólalt benne a költő, és fájdalmát, gyászát, társa hiányát a Zsókához írt verseiben próbálta kifejezni. Versei mindenekelőtt a miskolci *Műút*-ban jelentek meg, a folyóirat egy ízben különszámot szentelt költészetének (*Hogy hogy vagyok... [Versek 2014-ből]*, in *dűlő: A Műút irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat önálló tartalmú digitális melléklete*, szerk. KABAI Lóránt, 2015, hozzáférés: <https://www.muut.hu/archivum/10976>).

Kedvencének, az öreg Arany Jánosnak példáját követve rendet akart rakni életében. Sajtó alá rendezte és kiadta felesége novelláit és irodalomszociológiai monográfiáját, édesapja önéletrajz-töredékét, valamint két saját verseskötetét (*Verskazar*, 2011; *Zenétlen zene: Versek*, 2019). Élete utolsó pillanatáig fordított (egy átmeneti eszméletvesztés után így próbálta megőrizni elméje épségét), és szívesen adott interjúkat a műfordítás természetéről és műhelytitkairól. Műfordításainak kommentárral ellátott gyűjteményét már nem tudta befejezni. Szép, magas kort ért meg, amin nem győzött álmélnodni. De mindvégig velünk volt, mindenkor számíthatunk tanácsaira, és ha a szükség úgy hozta, segített emlékeztetni elméleti gyökereinkre.